
DE KWANTITATIEVE METHODE IN HET ONDERZOEK NAAR DE HOUDING TEN AANZIEN VAN DE DOOD

A. van der Zeijden

Opvattingen en gevoelens met betrekking tot de dood raken het diepste wezen van de mens en van een cultuur. Is het mogelijk een geschiedenis van de *harten en de nieren*¹ te schrijven? Individuele gevoelens zijn nauwelijks onder woorden te brengen, en lijken zich al helemaal niet voor een kwantificerende methode te lenen. Dit artikel is evenwel een pleidooi voor de kwantificerende methode in het onderzoek naar de houding ten aanzien van de dood. Het wil zoveel mogelijk een verhaal uit de praktijk zijn, gebaseerd op twee eigen onderzoekjes: mijn doctoraalscriptie uit 1986 over *Stichtelijke literatuur als bron voor een mentaliteitsgeschiedenis*² en een onderzoek naar bidprentjes.

Michel Vovelle heeft met zijn invloedrijke these, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle* uit 1973 de kwantitatieve methode in de mentaliteitsgeschiedenis geïntroduceerd. Pierre Chaunu canoniseerde de methode in zijn artikel 'Un nouveau champ pour l'histoire sérielle: le quantitatif au troisième niveau'.³ Het seriële perspectief zou de historicus vaste grond onder de voeten moeten geven en hem behoeden voor een al te eclectische werkwijze. De historicus streeft naar generaliseringen over een langere periode in de tijd; hij wil uitstijgen boven het strikt individuele en mentaliteitsveranderingen traceren door bronnen, die in een homogene serie aanwezig zijn, te benutten. Vovelle gebruikte testamenten. Hij bestudeerde deze testamenten niet afzonderlijk en als één geheel, maar scheurde ze als het ware uiteen en vergeleek de geïsoleerde elementen in serie in de tijd. De afgezonderde elementen uit een bepaalde bron werden gebruikt als indicator om op het spoor te komen van een veranderende mentaliteit. In de door Vovelle bestudeerde testamenten is bijvoorbeeld vaak een clause opgenomen die vraagt om het lezen van missen voor het zieleheil van de overledene. Het geleidelijke verdwijnen van deze clause uit de achttiende eeuwse testamenten duidt volgens Vovelle op een proces van ontkerstening.

Omdat verhalende geschiedschrijving zich de laatste jaren weer in een toenemende belangstelling mag verheugen, lijkt de kwantitatieve methode wat uit de mode te geraken, nog voor zij - in Nederland in ieder geval - serieus is toegepast in het mentaliteitsonderzoek. Natuurlijk is tellen niet alleen-zaligmakend, het gaat echter niet aan de boot te torpederen nog voor zij goed en wel te water is gelaten. Vanuit de onderzoekspraktijk zal ik proberen aan te geven wat zoal de mogelijkheden zijn. In het eerste voorbeeld staat de protestants-stichtelijke literatuurcentraal.

Stichtelijke literatuur

In de Nederlanden heeft de christelijke religie een belangrijk stempel gedrukt op de opvattingen over dood en begraven. De predikanten schreven tussen 1500 en 1900 honderden moraliserende werkjes over hoe de christen tegen de dood moest aankijken. Deze populair gerichte werkjes heb ik bestudeerd in een eerder onderzoek. In totaal heb ik 1070 titels gevonden. In het genre 'stichtelijke literatuur rond dood en sterven' heb ik in drie types onderscheiden:

1. De algemene voorbereidingen op de dood;
2. De troostgeschriften voor personen in lijden (stervensbegeleidingsliteratuur);
3. De geschriften ter gelegenheid van de dood of het sterven van een bepaalde met name genoemde persoon.

De algemene voorbereidingen op de dood zijn meestal omvangrijke geschriften van circa 500 pagina's. Het zijn abstracte betogen die de verschrikkelijkheid van de (lichamelijke) dood als uitgangspunt nemen. Iedereen is bang voor de dood omdat deze ons scheidt van alles wat wij lief hebben op aarde. Doel van de geschriften is deze angst voor de dood te verminderen. Dit gebeurt door het aardse bestaan zo negatief mogelijk te schilderen (de dood als verlossing uit het aardse tranendal) en door de dood te beschouwen als het begin van een nieuw en beter leven. De troost is bedoeld voor de christen in tijden van lijden, ziekte en ouderdom. Deze geschriften nemen een concreet lijden als uitgangspunt en bieden vertroosting waar dat in praktijk nodig is. De derde en laatste groep betreft vooral de zogenaamde lijkpredikaties, uitgesproken naar aanleiding van het overlijden van een bepaalde persoon.

Wat zegt deze bron over (veranderende) opvattingen over de dood? De methode, die hieronder gehanteerd wordt, is ontwikkeld door D. Roche, die onderzoek heeft verricht naar stichtelijke literatuur in Frankrijk.⁴ Het tijdperk 1500-1900 wordt aldus onderverdeeld in periodes van twintig jaar. Per periode worden de volgende items gekwantificeerd: aantallen titels en drukken, plaats van uitgave, prijs van de werken, genre-onderverdelingen en gebruikte terminologieën. De 1070 drukken zijn niet regelmatig over de tijd verdeeld. Hoogtepunten in de productie zijn de periodes 1640-1680 en 1820-1880. Het was bekend dat het genre zijn glorietijd kende in de zeventiende eeuw en dat in de achttiende eeuw de productiecijfers een diepe inzinking vertoonden. Dat in de negentiende eeuw nog een opmerkelijke hausse volgde, is tot nu toe onbekend gebleven. Nederland is overigens geen gidsland op het gebied van de stichtelijke literatuur. In de aanloop naar de pieken toe is sprake van veel vertalingen. In de zeventiende eeuw vooral uit het Engels, in de negentiende eeuw voeren de vertalingen uit het Duits de boventoon. Ook heb ik de eerste drukken onderscheiden van de herdrukken. Het grote aantal stichtelijke werken in de negentiende eeuw blijkt vooral nieuwe werken te betreffen, het gaat dus niet om herdrukken van oudere zeventiende eeuwse werken. Het meest interessant is nog dat zich een opmerkelijke genre-verschuiving heeft voorgedaan (zie diagram 1). Tot 1750 zijn het de omvangrijke abstracte en algemene betogen die de boventoon voeren. In de negentiende eeuw zijn de praktisch gerichte troostgeschriften, de stervensbegeleidingsgeschriften, het meest populair.

In het kader van dit artikel kan niet het totale onderzoek aan bod komen; slechts enkele facetten zullen behandeld worden. Wat betreft het begrip *lijkpredikatie* bijvoorbeeld is er sprake van een verschuiving in de gebezigde terminologie: tot 1800 wordt onbekommerd het woord lijkpredikatie gebruikt. In de negentiende eeuw wordt echter steeds vaker de voorkeur gegeven aan de term "Hulde aan de

nagedachtenis van ..." ; een verschuiving naar verhullender taalgebruik.

Kwantificatie lijkt de onderzoeker vaste grond onder de voeten te bieden. Hij baseert zich immers op onbetwistbaar cijfermateriaal. De werkelijkheid blijkt echter minder zekerheid te bieden. De onderzoeker wordt geconfronteerd met twee problemen: in de eerste plaats dient zich de vraag aan, wát gekwantificeerd moet worden, en in de tweede plaats zal de wetenschapper zich moeten afvragen hoe hij de resultaten dient te interpreteren. Kwantificatie wordt als hulpwetenschap bij historisch onderzoek pas zinvol mits zij gebruikt wordt om een zorgvuldig geformuleerde hypothese aan het bronnenmateriaal te toetsen.

Hildebrand, bekend van zijn *Camera Obscura*, plaatst in zijn artikel uit 1838 'Begraven' zijn opvattingen over de dood in een historisch perspectief:

"Toen wij lang op eens anderen kerkhof, waarmee wij niets te maken hadden, hadden geweend, en naar starren en wormen en welkende bloempjes gekeken, toen kwamen de tegenvoeters en de afbrekers, de spotters en de prozaïsten, en dreven de andere mode door; de worm werd doodgetrapt; de serat naar huis gestuurd; de zerken werden voor afbraak verkocht; de lange witte zakdoeken werden gemeen, men zag naauwelijks om naar zijne eigene dooden; en daar hadden wij A + B - C. De thermometer daalde van Bloedwarm tot Vorst. Het sneeuwde groote Ideeën. Het was een frissche, maar op den duur onaangename koude."⁵

Volgens Hildebrand fluctueert de thermometer van overdreven gevoeligheid naar onverschilligheid. Zelf bepleit hij een synthese. In zijn monumentale werk *L'Homme devant la mort* (1977) onderscheidt Philippe Ariès in de geschiedenis van West-Europa van de laatste duizend jaar, vijf attitudes ten aanzien van de dood, die elkaar soms overlappen; *la mort apprivoisée* tot en met *la mort inversée*.⁶ De grote populariteit in de zeventiende eeuw van de algemeen gerichte stichtelijke werken, die de verschrikkelijkheid van de dood als uitgangspunt nemen, zou kunnen corresponderen met *la mort de soi* in het schema van Ariès. Volgens Ariès gaat de West-Europese bevolking vanaf de elfde eeuw, door de opkomende steden en het opkomend individualisme, zich steeds meer aan het leven vastklampen, waardoor de angst voor de dood groter wordt. De hausse in de stichtelijke literatuur voorziet blijkbaar in een bepaalde behoefte. In de achttiende eeuw zet *la mort ensauvagée* in. De dood wordt verdrongen uit het dagelijks leven; deze ontwikkeling uit zich bijvoorbeeld in het verplaatsen van de kerkhoven naar buiten de stad. Dit correspondeert met de diepe inzinking die de productie van de stichtelijke literatuur in deze tijd doormaakt. Tijdens de romantiek in de negentiende eeuw komt de dood weer midden in de belangstelling te staan, maar wel in een geïntimiseerde vorm. In het model *la mort de toi* speelt volgens Ariès het rouwgedrag zich vooral af in het nieuw ontstane moderne kerngezin. De stichtelijke literatuur beleeft in deze tijd een opmerkelijke revival, waarbij de praktische geschriften de centrale plaats overnemen die vroeger gereserveerd was voor de omvangrijke abstracte betogen. Ook in de stichtelijke literatuur voltrekt zich blijkbaar een intimisering van het probleem. De definitieve verdringing van de dood in de twintigste eeuw correspondeert met het totale verdwijnen van het genre stichtelijke literatuur.

Het zal de lezer zijn opgevallen dat het onderzoek zich hier beperkt tot het kwantificeren van uiterlijkheden zoals productiecijfers, plaats van verschijnen, enzovoorts. Een veel gehoord kritiekpunt ten aanzien van de kwantitatieve geschiedschrijving is dat dit type onderzoek te veel in uiterlijkheden en in het opentrappen van open deuren blijft steken. In zijn thèse over de Provençaalse testamenten heeft Vovelle bijvoorbeeld het gemiddelde gewicht van de kaarsen

berekend, opgestoken voor het zieleheil van de overledene. Het tellen is hier doorgevoerd tot in het absurde. Nu zegt Vovelle dat hij het als ondeugende provocatie in zijn werk heeft gestopt.⁷ Toch geeft dit voorbeeld wel aan dat de kwantificatie-methode eenvoudig leiden kan tot een onafzienbare gegevens-stroom.

Bidprentjes

Het in de inleiding reeds genoemde onderzoek naar bidprentjes is beperkter: het zijn eenvoudige prentjes met een beeld- en een tekstzijde. De Franse historici hebben soms de neiging zich te begraven onder een ontstellende hoeveelheid onderzoeksgegevens, naar mijn mening is een goede steekproef vaak net zo verantwoord - en kost de onderzoeker minder tijd - en daarom wordt er in dit onderzoek een tweetal kleine en representatieve verzamelingen onder de loupe genomen.

Qua opzet is mijn bidprentjesonderzoek te vergelijken met het onderzoek van Herman Franke naar rouwadvertenties.⁸ Franke heeft steekproefsgewijs in totaal 2000 advertenties bekeken uit de periode 1795-1983 uit *De Telegraaf* en de *Oprechte Haarlemmer* (later het *Haarlems Dagblad*). Aldus heeft hij de volgende kwesties onderzocht: op welke wijze datgene wat betrekking heeft op het lijk, het sterven, en de uitvaart onder woorden werd gebracht; wat voor verdriet men verlangde van de anderen; en hoe verdriet, ellende en troost werden geuit. Hoewel Franke in zijn boek geen tabellen en grafieken heeft opgenomen, ligt echter impliciet de kwantificering ten grondslag van zijn werk omdat hij streeft naar generaliseringsen over een langere periode.

Wat betreft de terminologie ten aanzien van het overlijden constateert Franke een tendens naar steeds ontwijkender taalgebruik: "Door den Dood van ons Oudervriend hart afgescheurd" wordt in de loop van de jaren steeds meer "Heden overleed" en tenslotte "Van ons is heengegaan". De verlangde reactie van anderen wordt steeds minder op prijs gesteld: "De begrafenis heeft op verzoek van de overledene in alle stilte plaats gehad."; "Liever geen bezoek of bloemen". De gebruikte terminologieën in de rouwadvertenties documenteren een veranderende mentaliteit: in onze eeuw wordt de dood steeds meer uit het dagelijks leven verdrongen.

Ook bidprentjes worden gemaakt naar aanleiding van het overlijden van een bepaald persoon.⁹ Op de prentzijde is meestal een religieuze voorstelling uitgebeeld: Christus aan het kruis of een heilige. De tekstzijde bevat een oproep tot gebed (bijvoorbeeld "Bid voor de ziel van zaliger ...") naam van de overledene met plaats en datum van overlijden, en een korte in memoriam tekst. Bidprentjes zijn per definitie katholiek, voor protestanten heeft het immers geen zin om voor het zieleheil van een overledene te bidden. In zijn *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden* situeert Karel van den Bergh de oorsprong van het gebruik in de zeventiende eeuwse Noordelijke Nederlanden. Van den Bergh ziet het ontstaan in het protestantse Noorden als een compensatie voor "de kille calvinistische sfeer" waarin de katholieke minderheid daarin moest leven. Aanvankelijk droeg men de bidprentjes vooral aan religieuze personen op. Ze waren handgeschreven en verschenen daarom in een beperkte oplage. Tot 1730 schreef men de tekst op de achterkant van een gewoon heiligenprentje, pas veel later werden speciale doodsprentjes ontworpen. Na 1730 werden de bidprentjes steeds vaker gedrukt, en herdacht men ook leken en gewone gelovigen. Het verspreidingsgebied bleef beperkt, en pas na 1790 treffen we ze aan buiten Holland, in de andere noordelijke provincies. Na 1850 kwam het bidprentje door de verbeterde druktechnieken binnen ieders bereik. Vrijwel elk katholiek sterfgeval was nu aanleiding voor het drukken van een bidprentje; in Brabant

en Limburg is dit nog steeds het geval. De prentjes werden uitgereikt tijdens de uitvaartmis. Zeer recent is het gebruik ontstaan om de prentjes rond te sturen met een dankbetuiging voor de getoonde belangstelling.

In Nederland bevinden zich een aantal grote collecties bidprentjes, de grootste is waarschijnlijk die van het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag. Het is ondoenlijk, en ook onnodig, een dergelijk grote verzameling aan een systematisch onderzoek te onderwerpen. Als steekproef heb ik in mijn onderzoek een relatief kleine particuliere verzameling van iets meer dan 900 prentjes gebruikt, de collectie Strouken.¹⁰ De oudste prentjes in deze verzameling stammen uit 1840, de laatste uit 1986. In de verzameling zijn relatief veel oude prentjes, daardoor kunnen we de historische ontwikkeling goed volgen. De verzameling heeft verder een geografische beperking: de meeste prentjes stammen uit de regio Tilburg-Goirle-Oisterwijk.

Laten we beginnen met de beeldzijde: wat voor soort afbeeldingen wordt gebruikt? Omdat het doel was veranderingen in de tijd te traceren is hier steeds per tien jaar bekeken welke afbeeldingen populair zijn. Van 1840 tot 1860 is in alle gevallen sprake van een algemeen heiligenprentje, dus van een prentje niet speciaal bedoeld als bid- of doodsprentje. Alleen door de tekstzijde weten we dat het om een bidprentje gaat. Na 1860 gaat het, op twee gevallen na, altijd om een speciaal ontworpen bidprentje. In het afgebeelde staafdiagram zien we welke voorstellingen zoal gebruikelijk zijn. Hier worden alleen de meest voorkomende hoofdcategorieën vermeld en verdere onderverdelingen buiten beschouwing gelaten. Daar het om bidprentjes gaat ligt het voor de hand dat christelijke voorstellingen veel voorkomen. Bij de heiligenprentjes (in het diagram niet nader aangegeven, onderdeel van de categorie 'overigen') wordt Maria het meest afgebeeld, vaak voorgesteld als *Mater Dolorosa*. Verreweg het meest gebruikt wordt de Christusfiguur. Zijn lijden en kruisdood bieden de christen bijzondere vertroosting, het perspectief van het eeuwige leven. Meestal treffen we een *Ecce Homo*-afbeelding aan, of Christus aan het kruis. Het is opvallend dat vanaf 1960 de voorstelling van het kale kruis de concretere christelijke afbeeldingen steeds meer verdringt. Het abstracte kruis komt steeds meer in de plaats van een voorstelling van de lijdende Christus. Mogelijk wordt dit veroorzaakt door het protestantiseringsproces in de katholieke kerk als gevolg van het Tweede Vaticaans Concilie.

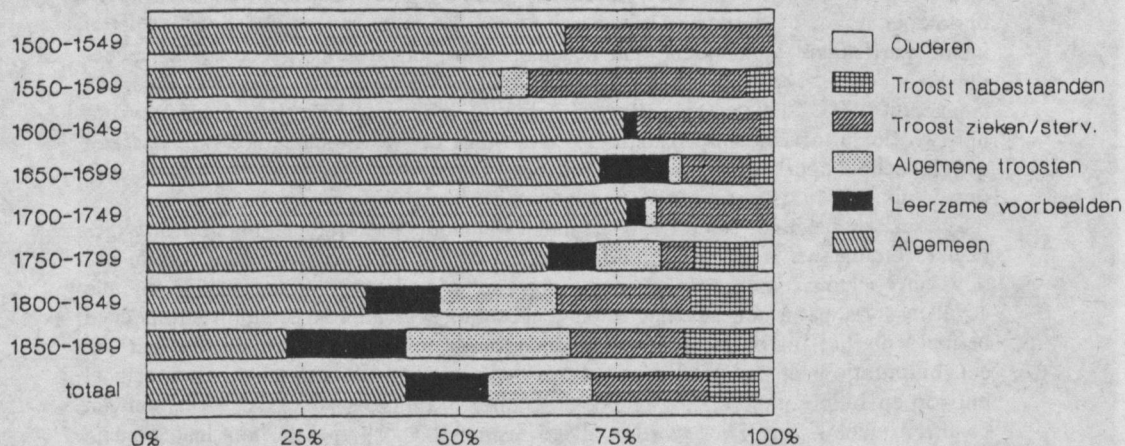
Van 1920 tot 1960 voeren de portretbidprentjes de boventoon. Afgebeeld is dan een foto van de overledene, toen deze nog in leven was.¹¹ De portretbidprentjes kunnen pas veel gebruikt worden als de vereenvoudigde druktechnieken dit betaalbaar maken. Ik vermoed dat dergelijke prentjes zijn oververtegenwoordigd in de collectie Strouken: portretbidprentjes spreken tot de verbeelding en zullen daardoor wellicht eerder verzameld en bewaard worden.

De belangrijkste ontwikkeling van de laatste twintig jaar is, naast het verdwijnen van de concrete Christus-voorstelling, de opkomst van het zogenaamde herfstlandschap. Het gaat hier om (kleuren)foto's van kale bomen, besneeuwde landschappen, ondergaande zonnen boven zee en dergelijke. Deze categorie beslaat vanaf 1980 44 procent van het totaal aantal bidprentjes. De christelijke symboliek is hier volledig verdwenen, een teken van secularisering?

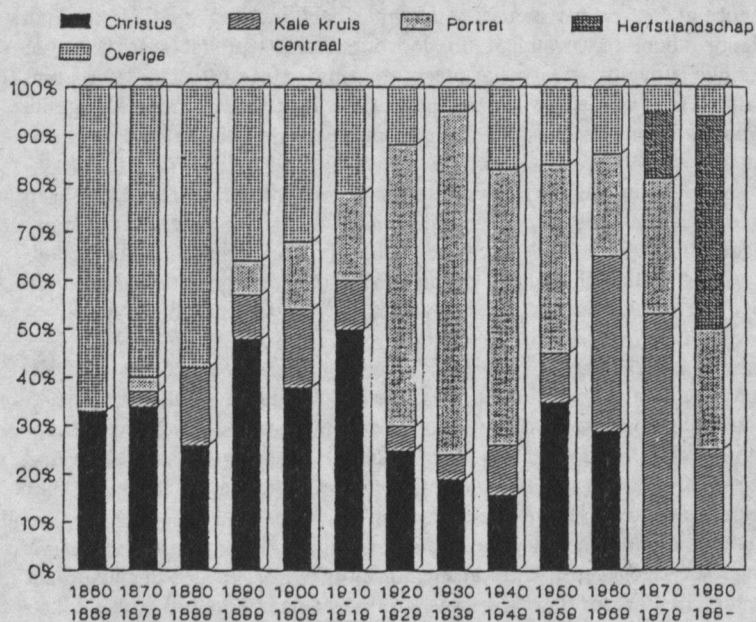
De tekstzijde heb ik onderscheiden in zes afzonderlijke delen: 1. het vignet; 2. de aanhef; 3. de persoonsgegevens; 4. de in memoriamtekst; 5. het gebed plus aflaat en 6. het Requiescat In Pacem. Steeds heb ik - per tien jaar - geteld welke teksten en motieven gebruikelijk zijn.

Het vignet is een kleine, symbolische voorstelling boven de eigenlijke tekst: een kruisje, een zandloper of een doodshoofdje. Het kruisje is het meest in trek. Tot 1950 komt het, eventueel in combinatie met andere symbolen, voor op 52 procent

GENRE DRUKKEN

VOORSTELLINGEN OP BIDPRENTJES IN %

van de bidprentjes - in absolute getallen 344 van de 658 prentjes.¹² Na 1950 verdwijnt het vignet geleidelijk. Het kruisje vinden we op slechts 19 procent van de prentjes terug, en vanaf 1980 ontbreekt op alle bidprentjes het vignet. Interessant is dat tussen 1870 en 1890 regelmatig een doodshoofdje gebruikt wordt, eventueel in combinatie met een kruisje. In de periode 1870-1879 gaat het om 23 procent van het totaal, in de tien jaar daarna zelfs om 45%. Waarschijnlijk moest dit macabere motief de vergankelijkheid van het aardse leven benadrukken; na 1920 wil men daar kennelijk niet meer aan herinnerd worden. Het doodshoofdje verdwijnt dan.

"Bid voor de ziel van zaliger..." is verreweg de meest gebruikte aanhef op de bidprentjes van de jaren 1840 tot 1940. Wel wordt er steeds minder een *commando-toon* gebruikt. "Bid voor" wordt "Laten wij bidden voor" of "Gedenk in uw gebeden". Opmerkelijk is dat na 1950 een heel andere aanhef in zwang komt. De oproep tot gebed wordt een oproep tot herdenking van de overledene. Teksten als "Ter nagedachtenis van...", "Ter herinnering aan..." of "In memoriam" vinden we tussen 1950 en 1969 op 40 van de 103 prentjes terug (39 procent), en tussen 1970 en 1986 op 68 van de 84 prentjes (81%). Het bidprentje lijkt zijn oorspronkelijke functie te verliezen en zich te ontwikkelen tot een gedachtenisprentje.

Een zelfde ontwikkeling treffen we aan in de zogenaamde "in memoriamtekst". Is het tot 1940 nog gebruikelijk hier korte bijbelteksten te citeren, daarna schrijven de nabestaanden steeds vaker zelf een persoonlijk getinte herinnering aan de overledene. De bezorgdheid om het zieleheil van de overledene lijkt nu ondergeschikt te worden gemaakt aan de persoonlijke herinnering aan de overledene.

Tot slot van dit korte exposé wil ik nog wijzen op een onderdeel van de persoonsgegevens: de vermelding van de toediening van de laatste sacramenten.¹³ De secularisering van onze samenleving doet een geleidelijke vermindering vermoeden. Inderdaad wordt het vanaf 1980 vrijwel niet meer vermeld (dit geldt voor 90 procent van de prentjes). Dit hoeft nog niet te zeggen dat de sacramenten dan ook niet zijn toegediend. Van mijn grootvader bijvoorbeeld, die in 1974 overleed, weet ik dat hij is bediend, hoewel dat niet op zijn bidprentje vermeld staat. Verrassend vond ik dat ook tussen 1840 en 1890 sprake is van een *stilte*. Pas tussen 1900 en 1960 wordt de toediening van de laatste sacramenten op de meeste prentjes vermeld: 74 procent van alle gevallen. Het is niet eenvoudig de beide *stiltes* te verklaren. Misschien werd in de negentiende eeuw de toediening van de laatste sacramenten als zo vanzelfsprekend gezien dat dit feit niet op het bidprentje vermeld behoefde te worden. Na 1960 hebben we te maken met de protestantisering van de katholieke kerk en met de algemene secularisering van de maatschappij.

Zoals reeds vermeld is dit onderzoek nog niet afgerond. Aan de "in memoriamtekst" is in deze nog weinig aandacht besteed. Tevens wordt getracht ook een verzameling Friese bidprentjes bij het onderzoek te betrekken om boven de ene beperkte regio te kunnen uitstijgen. Toch zijn er al enige voorlopige conclusies mogelijk.

De grote veranderingen die het bidprentje de laatste dertig jaar heeft ondergaan wijzen op een veranderende mentaliteit van de katholieke gelovigen. De ontwikkeling is van bidprentje naar gedachtenisprentje. De kernwoorden zijn *protestantisering* en *secularisering*. Op de beeldzijde wordt de religieuze symboliek steeds meer verdrongen. Aanvankelijk is de concrete voorstelling van Christus aan het kruis het meest populair. Vanaf 1960 wordt dit steeds meer vervangen door een klein, kaal en abstract kruisje. (Mogelijk hangt dit samen met het protestantiseringsproces in de katholieke kerk na het Tweede Vaticaans Concilie). De voorheen zo tastbare geloofsbeleving wordt ontdaan van onnodig geachte tierelantijntjes en teruggebracht tot de essentie. Dat dit voor velen de eerste stap was in de richting van een

totale geloofsafval blijkt ook uit het bidprentje. Vanaf 1970 rukt het zogenaamde herfstlandschap op: besneeuwde landschappen, kale bomen, ondergaande zonnen: het christelijk element is hier volledig verdwenen.

Eenzelfde ontwikkeling blijkt uit de tekstzijde: "Bid voor de ziel van zaliger ..." wordt na 1950 vervangen door "Ter herinnering aan ..." of "Ter nagedachtenis van ...". Het bidprentje verliest zijn oorspronkelijke functie en wordt een gedachtenisprentje. Het ontstaan van het bidprentje is gebaseerd op de gedachte dat wij als mensen invloed kunnen uitoefenen op Gods heilsbeschikkingen. In ruil voor ons gebed wil God tegemoet komen aan onze wensen. Met het gebed voor de overledene was ook nog een aflaats te verdienen. Protestanten hebben deze ruilhandel in boete en genade altijd verafschuwde. Blijkens de ontwikkelingen van het bidprentje sluiten de katholieken zich steeds meer bij hen aan.

De secularisering is de volgende stap: de "in memoriamtekst" wordt ontdaan van zijn religieuze verwijzingen. Vóór 1950 was het nog de pastoor of de koster die het bidprentje samenstelde en lardeerde met bijbelteksten. Na 1950 wordt het een persoonlijk getinte herinneringstekst geschreven door de nabesaanden.

Volgens Ariès is onze eeuw de eeuw van de "verdrongen dood". Op de bidprentjes is daarvan vooralsnog niets te merken. Misschien volgt na de secularisering nog de fase van de verdringing. Door de aard van de bron vinden de veranderingen misschien met enige vertraging plaats. Bidprentjes worden immers gemaakt door min of meer traditionele katholieken. Dit zou betekenen dat het bidprentje zijn langste tijd heeft gehad en gedoemd is te verdwijnen. Een andere mogelijkheid is dat het opgenomen wordt in een vernieuwde dodencultus. De weerstand tegen de verdringing van de dood uit het dagelijks leven wordt steeds sterker. Het besef groeit dat de rouwverwerking een gebed moet zijn of een bepaald ritueel. Het gedachtenisprentje kan hierbij een belangrijke rol vervullen.

Noten

1. M. Vovelle, *Idéologies et mentalités* (Parijs, 1982) 33 en 36.
2. A.T. van der Zeijden, *Stichtelijke literatuur als bron voor een mentaliteitsgeschiedenis van de dood* (niet uitgegeven doctoraalscriptie vakgroep Geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht 1986).
3. P. Chaunu, *Un nouveau champ pour l'histoire sérielle: la quantitatif au troisième niveau* (Parijs, 1978); oorspronkelijk verschenen in P. Chaunu, *Histoire quantitative, histoire sérielle* (Parijs, 1978) 216-250. Zie ook P. den Boer, "Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek" in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 161-201.
4. D. Roche, "La mémoire de la mort". Recherche sur la place des arts de mourir dans la librairie et la lecture en France aux XVII et XVIII siècles", in *Annales E.S.C.* 31 (1976) 76-119.
5. Hildebrand, "Begraven", in *De Gids* (1938) dl. II, 89-97, aldaar 90.
6. Voor een kritische bespreking zie: P. den Boer, "Existentiële geschiedenis. Enkele Franse studies over dood en angst", in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) 58-70.
7. Vovelle, *Idéologies et mentalités*, 29-30.
8. H. Franke, *De dood en het leven van alledag. Rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland* (Den Haag, 1985).
9. Over bidprentjes zie: K. van den Bergh, *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden* (Brussel, 1975).

10. De verzameling is in eigendom van I. Strouken.
11. In de verzameling Strouken is maar één prentje van een opgebaard lichaam. Het is een in Canada overleden Nederlandse emigrant (1954). De tekst is in het nederlands gesteld.
12. Periode 1870-1879: 23 procent; 1880-1889: 45 procent. Na 1920 wordt het doodshoofdje niet meer gebruikt.
13. Natuurlijk kunnen de laatste sacramenten alleen toegediend worden als daar nog tijd voor is. Bij plotselinge sterfgevallen is dit onmogelijk.

LAATSTE SACRAMENTEN TOEGEDIEND (IN %)

PERCENTAGES

